

Оригинални научни рад
УДК: 726.54/.7.072(497.115)
DOI: 10.5937/zrffp55-55920

О ЗНАЧАЈУ ПОСРЕДНИКА БАШТИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Јелена З. ПАВЛИЧИЋ ШАРИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Факултет уметности
Катедра за научне области
Косовска Митровица (Србија)

¹ jelena.pavlicic@art.pr.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0001-8607-2272>

Примљен: 10. 1. 2025.
Прихваћен: 10. 3. 2025.

О ЗНАЧАЈУ ПОСРЕДНИКА БАШТИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ²

Кључне речи:
споменици
културе;
интегрална
заштита;
Косово и Метохија;
повереници;
чувари споменика;
кустоси споменика.

Сажетак. У раду се представљају специфични напори појединаца који су допринели очувању и афирмацији споменичког наслеђа Косова и Метохије и вреднују учинци њихових форми ангажовања. Тумачећи деловање *повереника*, *чувара* и *кустоса споменика* на Косову и Метохији након Другог светског рата а одмах по формирању службе заштите споменика културе, као и оних који су следили њихов рад, показатељ је улога појединца у системској заштити наслеђа и ван ње. Биће осветљена делатност личности различитих професија које је окупљала иста посвећеност – неговање баштине – попут Крсте Зивгаревића, Недељка Виријевића, Роксанде Тимотијевић, Младена Мирића и других. Укључивање заједнице, нарочито посвећених појединаца, препознаје се као део друштвене заштите наслеђа, која се у последњим деценијама подстиче и међународним конвенцијама и пројектима очувања баштине. Рад препознаје важност индивидуализације баштињења, посебно на територији на којој је у савременом тренутку отежано деловање домаће службе заштите.

² Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности НИО по Уговору које је Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС склопило са Факултетом уметности Универзитета у Приштини – Звечану (Уговор бр. 451-03-65/2024-03 од 26. јануара 2024), као и у оквиру научног пројекта *Наука и уметности на Косову и Метохији: од инспирације до синтезе*, који је одобрен од стране Факултета уметности Универзитета у Приштини – Звечану (Уговор бр. 2219/2 од 28. децембра 2022).

Одавно је у науци о баштини уочено да брига о наслеђу не може бити препуштена само закону и институцијама које једно друштво доноси и оснива. Времена кризе и сукоба то нарочито потврђују – тада се многи закони не примењују, а сам предмет баштињења је често недоступан служби заштите. Таквих примера има пуно, попут оних у Сирији и Авганистану, или нашег најближег и најболнијег примера – наслеђа на Косову и Метохији. Заједница која окружује одређено наслеђе или живи са њим је она која га, као у поменим случајевима, услед идеолошких и религијских ставова може угрозити. Међутим, заједница је и она која га може очувати, неговати, унапредити и пренети будућим генерацијама на бригу. У томе је и суштина појма баштине, те је јасно да је баштињење као неговање баштине и њених вредности примарни модел њеног очувања.³ Укључивање заједнице, а нарочито посвећених појединаца, препознаје се као део *друштвене заштитне наслеђа*, која, уз *правну и техничку*, чини основу савремене теорије и праксе заштите. Такав интегрални приступ у корену је *интегративне заштитне*, која подразумева очување материјалних својстава предмета и различитих вредности о којима сведочи, али га и укључује у савремени живот. Сам концепт интегративне заштите дефинисан је Европском повељом о архитектонском наслеђу из 1975. године,⁴ након чега је исте године и усвојена Амстердамска декларација, којом је разрађено десет принципа Повеље, заснованих на заштити урбаних и руралних целина и укључењу конзервације – у ширем смислу обнове – у сам живот и друштво.⁵ Важан део ове заштите је друштвени аспект, који се остварује кроз одговорно и активно учешће локалне заједнице у процесу чувања наслеђа. Он је и кључни елемент успеха интегративне заштите,

³ Више о значају баштињења као и о провокативној тези да „баштина не постоји, а да постоје само баштиници и баштињење” видети у Popadić, 2021, стр. 24–31, 119, 134.

⁴ Европска повеља о архитектонском наслеђу (*European Charter of the Architectural Heritage*, Council of Europe, 1975). <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage>

⁵ Амстердамска декларација (*The Declaration of Amsterdam*, Council of Europe, 1975). <https://www.icomos.org/en/and/169-the-declaration-of-amsterdam>

будући да је произишла најпре из потребе обнове градитељског наслеђа, те суживота старог и новог (Туфегџић, 2010, стр. 72–73).

Да бисмо разумели важност друштвеног аспекта, направимо осврт на генезу историје заштите наслеђа, с нагласком на оне моменте када се и теорија и пракса заштите трансформисала са жељом да приближи савременог човека стваралачком духу некадашњих људи, који је пак отелотворен у предметима баштине. Заправо, мењала се ка једном холистичком приступу и интегралној заштити.⁶

Даље у раду приказујемо деловање одабраних појединаца који су учествовали у формирању и деловању модерне службе заштите на нашим просторима, односно у препознавању, валоризовању и промоцији вредности наслеђа. Њихово одсуство, то јест непостојање ових актера у савременој служби заштите приметно слаби праксу заштите. Они се сматрају посредницима у остваривању друштвених функција и очувања наслеђа.

Ка интегралном приступу заштити наслеђа

Док се у једној од школа заштите, оној аустријској, већ у тренутку њеног критичког зрења, на почетку XX века, успоставља кључна промена тежишта са технике обнове на бригу о споменику у савремености, дотле се у другој школи, француској, успоставља семантичко надвладавање баштинског идентитета над техничком употребом аутентичних остатака споменика. И једна и друга школа, колико год у историзацији супротстављене, овде се додирују. Најпре је то, како је рано запазио један од родоначелника аустријске школе, Алојз Ригл (Alois Riegl), због тога што споменике не треба у сваком времену конзервирати, односно чувати као физичке објекте, већ као сведочанство човековог делања у прошлости. Зато их, дакле, треба неговати и упознавати – изучавати (Riegl, 2006, стр. 349–413). Нешто врло слично је као резиме свих сучељених супротности између конзерватора/чувара и рестауратора/обновитеља препознао Андре Шастел (André Chastel) у разлозима рађања баштине као једног од кључних појмова конституисања новог грађанског идентитета Француске (Chastel, 1988). Дакле, фокус се са материјалних остатака споменика пренео на његово значење и идентитет, односно могућност да о својој прошлости сведочи у садашњости и будућности.

На обема странама се појавио захтев нове, слободне друштвене мисли и њене младе науке, која је у друштвеним заједницама једнаких јасно видела и једнака права, обавезе и одговорности. У крајњем смислу, искуство техничке

⁶ Интегрални приступ и интегрална заштита односе се на целовити приступ наслеђу. У академској литератури се користе као општи појмови који рефлектују тежње и промишљања у пољу заштите наслеђа, док је интегративна заштита њихов исход и термин из Амстердамске декларације.

заштите споменика прошлости прелило се са репрезентације владајућих структура на спремност, обученост, опремљеност и мотивисаност свих друштвених структура за бригу о заједничким сведоцима заједничке прошлости. Ригл је разликовао *обнову* од *неће* споменичког наслеђа,⁷ да би већ његов наследник, Макс Дворжак (Max Dvořák), предвиђао својеврсни *капихизис* када је прописивао најбољу заштиту споменика (Dvořák, 1916; 1988).⁸

Иако је још тада, дакле почетком XX века, препозната слојевитост вредности споменика, те потреба за заштитом његових значења и идентитета, сама доктрина заштите се споро мењала. Као време промене може се узети период око 1926. године. Тих година у Атини започињу расправе архитеката савремених градова, које су подстакле оснивање CIAM-а⁹ а закључене су издањем Атинске повеље (*La Charte D'Athènes*) из 1931. године. Тада се први пут допустило да се у разговор о начинима јачања доктрине стилске заштићености градитељског наслеђа, иначе предмета академских дисциплина *археологије* и *историје уметности*, укључе и његове функције – најпре урбанистичке, потом антрополошке, и најзад социјалне функције, које су регистровале пренамену градитељских старина. Иако се тек три од једанаест препорука из Повеље односе на историјско наслеђе, да је у питању прекретница, казује нам други историјски податак – већ 1932. године се појављује Италијанска повеља обнове (*Carta italiana del restauro*), која у потпуности установљује принципе обнове историјских споменика.¹⁰ Инсистира се на чувању предмета у свом изворном амбијенту, у којем може речитије да сведочи о својој прошлости и успостави везу са савременим светом (Maroević, 1993, стр. 184–185).

Да су промене споре али доследне, казују нам и скоро век позније европске конвенције о заштити наслеђа, које су усвојене и у нашој земљи. Тако *Конвенција о Свешкој културној баштини*, стара преко пола века, потом *Конвенција о вредности културне баштине за друштво* (2005), такозвана Фаро конвенција, инсистирају на давању улоге друштвеној заједници у очувању наслеђа, односно на томе да наслеђе мора имати или добити нову друштвену функцију. Из бројних примера односа према наслеђу, а предмет нашег интересовања јесте најпре споменичко наслеђе, видљиво је да је то инсистирање произишло из недоследности такве врсте друштвене улоге у пракси заштите.

⁷ На кључни значај ове разлике указао је у једном осврту Булатовић (2018, стр. 114).

⁸ Систематски приказ генезе односа према старинама у науци дао је, са релевантном литературом, професор Милан Попадић (Popadić, 2021, стр. 117–154).

⁹ Међународни конгрес модерне архитектуре – *Congres internationaux d'architecture moderne*, 1928.

¹⁰ Италијанска повеља обнове (*Carta italiana del restauro*, Consiglio superiore per le antichità e belle arti, 1932). https://www.unirc.it/documentazione/materiale_didattico/597_2010_253_8833.pdf

Ипак, треба рећи да нам је академска историзација бриге о наслеђу показала да је свест о уделу заједнице у очување наслеђа одувек постојала, али се није увек препознавала и вредновала и укључивала у системску заштиту. О томе у нашој средини говоре историјски прегледи, коришћени као уџбеници, аутора професора ICCROM¹¹ практичних студија заштите наслеђа, те ICOMOS¹² експерата, најпре професора Томислава Марасовића (Marasović, 1983; 1985), који је 1975. године у Сплиту основао прве југословенске академске, последипломске интердисциплинарне студије заштите наслеђа. Активни приступ градитељском наслеђу, за који се залаже, односи се на укључивање читавог друштва у дуготрајни и перманентни процес очувања културних вредности, а који се спроводи на три нивоа – учешћем стручних служби, друштвено-политичких заједница и широм партиципацијом грађана (Marasović, 1983, стр. 43). Он подразумева учешће становништва у очувању наслеђа, али и његову едукацију о томе кроз све образовне степене како би заштита била делотворнија. Марасовићев приказ искустава широм Европе и у Југославији није ту само у корист историзације заштите наслеђа већ и да укаже на вредност бриге о наслеђу, која постоји откад је века, независно од актуелних конзерваторских школа, те да њено природно постојање треба подржати у будућности. Ово би се пак постигло кроз укључивање заједнице у разматрање проблема културних добара, у одлуке о њиховом очувању и уређењу, као и у њихов надзор и одржавање (Marasović, 1983, стр. 49). У Београду се академска припрема будућих архитеката за историјско градитељство обављала на једној катедри, на основним и последипломским специјалистичким студијама *Заштитије, ревитализације и проучавања традицијског наслеђа* Архитектонског факултета, на којој су деловали професор Слободан Ненадовић и професор Јован Нешковић. У својим историјским прегледима, насталим за ту намену (Nenadović, 1980; Nešković, 1986), али и у свом практичном раду наглашавају важност друштвене и политичке заједнице и појединца у доношењу одлука о судбини споменика културе. У публикацији *Сећања конзерватора* (Станић, 1982) ови професори преносе своја искуства са терена, која, на шаљив начин, често потврђују важност способности, знања, талената, вештина појединаца ангажованих на терену, те воље заједнице у дефинисању те судбине. Ипак, иако видно свесни тога, у свом академском раду и научној историзацији заштите наслеђа не придају довољан значај том аспекту заштите.

¹¹ Међународни центар за проучавање очувања и рестаурације културне баштине – *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*, 1956–1959.

¹² Међународни савет за споменике и споменичке целине – *International Council on Monuments and Sites*, 1965.

Тај део заштите је Питер ван Менш, професор музеологије¹³ (Mensch, 1989, стр. 93–94), у наредим годинама дефинисао као *социјализацију заштити*. Њу Иво Мароевић, професор и оснивач загребачке музеолошке школе, препознаје као својеврсни „тренд” краја прошлог века и описује као стимулацију живота вредним и историјски слојевитим предметима. Ова „стимулација” заправо се односи на људе и њихов живот у историјским амбијентима и у онима за које су неки предмети настајали. Дакле, предмети се чувају *in situ*, односно измештају се у музеј само они за које не постоји „социјална сигурност”. Како даље Мароевић наводи, овакав приступ ставља „у први план интегралну заштиту са свим њеним проблемима, тешкоћама и предностима” (Мароевић, 1993, стр. 184–185).

Слична запажања бележе се и у новијим прегледима заштите наслеђа Марка Шпикића (Špikić, 2006), професора са Филозофског факултета у Загребу. Једнако систематично је и Денис Вокић, конзерватор-рестауратор, сабрао сва претходна искуства у изградњи најбоље доктрине и организације практичне заштите у својим уџбеницима за различите академске курсеве (Vokić, 2007; 2009–2010).

Ипак, тек је у потоњим годинама, на крају прве деценије овога века, указано на то да је у свакој историзацији изостао критички приступ. Иако су социјалне функције наслеђа истакнуте као важне, у свакој историзацији заштите изостао је одговор на питање ко спроводи те улоге, као и адекватна валоризација таквих доприноса. Заједнице и ангажовани појединци, били делом службе заштите или не, маргинализовани су. Млади аутор Пјер Лево (Perre Leveau) истакао је једно запажање, које је за наш случај историјске и актуелне праксе заштите баштине врло употребљиво. Ево како је тај проблем он видео:

„Године 1995. један конзерватор-рестауратор био је изненађен што било ко од њих уопште није био именован као струка на листи посредника наслеђа [...] Ситуација се од тада мало променила: не појављују се ни међу специјалистима за наслеђе које је Жан Давалон сачинио 2005. године. Истина је да је ствар маргинална. Академици не греше што у овом процесу не дају простора конзерваторима-рестаураторима, јер препознавање или класификација *добара* није њихова одговорност. Али њихове интервенције томе не дају ништа мање значење: без њих би развој наслеђа био бесмислен, јер се заштићена добра не би могла ни сачувати ни пренети следећим генерацијама. Одсуство кустоса-рестауратора са листе посредника баштине (подвлачење, прим. аут.) стога није само административни недостатак. То је епистемолошки, историјски и

¹³ Докторску тезу из области музеологије одбранио је на Универзитету у Загребу 1993. године, па га читамо као припадника загребачке музеолошке школе.

друштвени проблем. *Практичари* покушавају данас да на овај парадокс одговоре доношењем административног одговора, развијањем концепта 'интегрисане заштите.' (Leveau, 2010, стр. 3–4)

Лево је, дакле, указао на озбиљне логичке пропусте у академизацијама делатности бриге о старинама.¹⁴ Ова замерка је актуелна и данас – у академској номенклатури не постоје, као важни чиниоци заштите, многе професије. Парадоксално је то што се не само протоисторија већ и преглед научног искуства *јенезе баштине* заснивају, готово искључиво, на опису конзерваторско-рестаураторских подухвата.

Зато је важно да, када говоримо о савременим принципима интегралне заштите, чији је важан део друштвени аспект, препознамо његове корене из прошлости и адекватно валоризујемо и историзујемо деловање друштвених актера, односно појединаца који стимулишу „социјалну сигурност” споменика, тј. чине спону наслеђа са савременим светом. Таква сазнања могу бити вредне поуке за унапређење савремене праксе и модела заштите.

Посредници баштине на Косову и Метохији након Другој светској рат

У овом раду смо се бавили посебном врстом „посредника” – *повереницима службе баштине споменика, чуварима споменика и кустосима споменика*, по службеној номенклатури државне установе заштите споменика културе. Без њих је било тешко замислимо да се брига заједнице претвори у ефикасну праксу. Истакли смо она административна решења која су рачунала да у целокупној заједници постоји јако убеђење да су *старице* веома важне за идентитет сваког појединца.

У случају бриге о наслеђу у некадашњој Југославији, па и на простору Косова и Метохије, организована служба заштите је основана 1947. године (Батавељић, 1950/1951). Она се усавршавала у складу са образовањем нових делатника, новим сазнањима о материјалима и врстама заштитних радова, те с развојем технологије заштите материјала.¹⁵ Ипак, корени друштвене заштите и вредни примери индивидуалних баштиника, чија је делатност баштина по себи, нису битно унапређени; неки су чак и заборављени.

Иако смо се деловањем неких повереника, чувара и кустоса споменика на Косову и Метохији бавили у ранијим радовима (Павличић, 2014; Павличић, 2015; Павличић Шарић, 2021), мислили смо да њихово деловање

¹⁴ О ефектима селективне академизације знања о старинама видети Павличић Шарић, 2021.

¹⁵ О Ригловим принципима *бриге* о споменичком наслеђу сведочи завидна доследност у теорији и пракси Стевана Томића (Томић, 1983) и Владимира Бргуљана (Brguljan, 1985), посленика службе заштите државе СФРЈ и Србије.

вреди поново сагледати као неодвојиви део интегралне заштите. Укључивање заједнице и појединца у систем заштите доприноси и допринело би у будућности ефикаснијем и смисленијем чувању баштине и његовој активној друштвеној улози, па би се и предупредили савремени механизми њеног угрожавања. *Посредници* између човека и сведочанстава као значењских потенцијала предмета могу смањити осећај отуђености савременог друштва од наслеђа прошлих времена, али и сачувати га од искривљених тумачења, апропријације, злоупотребе и директног физичког угрожавања. Ово су све ризици по опстанак наслеђа, посебно на Косову и Метохији.¹⁶

Повереници службе заштите

Да је улога појединаца, локалних учењака и ентузијаста важна у очувању баштине, препознао је одмах по свом оснивању Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС у Београду (надаље: Завод), те је и формирао мрежу *повереника*. Треба узети у обзир да се тада није пуно знало о бројним споменицима – тек понешто из скромне литературе или предања, па је наводе требало проверити на терену, систематизовати знања и потом приступити научној обради и заштити споменика. Повереника је било у сваком срезу некадашње СФРЈ. За ту функцију бирали су¹⁷ углавном учитељи, али и свештеници и други образовани и угледни људи. Заправо, сликовито се може рећи да су то били појединци који су не само добро познавали територију већ им и споменици „леже на срце” (Павличић Шарић, 2021, стр. 94). Читава мрежа повереника оформљена је у периоду од 1948. до 1951. године, о чему сведочи документација Завода. Њихов задатак је био да идентификују старине у своме крају, да о њима известе Завод у мери у којој могу, односно препознају опасност по опстанак неких места и предмета, али и да прате њихово стање. То значи да би институција заштите била хитно извештавана о стању и потенцијалним проблемима на споменику и могла би брзо да одреди мере заштите (Панић-Суреп, 1949, стр. 27). Комуникација се одвијала сталним препискама, а често је садржала конкретне упуте Завода за рад на терену.

Како би едукација била континуирана, повереницима је редовно достављан часопис *Музеји*, у чијем првом броју из 1948. године је објављено *Упутство за чување споменика*. Са проширеним Упутством, које су пратили текстови о организацији и принципима заштите споменика у Србији, као и са новим Законом о заштити споменика културе и природних реткости из

¹⁶ О савременом стању и угрожености наслеђа на Косову и Метохији видети Павличић, 2017.

¹⁷ Њих су предлагали Повереништво за просвету и културу и срески народни одбори.

1948. године, повереници су се упознали наредне године, када су и објављени у оквиру Музејског приручника (Панић-Суреп, 1949). Овоме треба додати и разноврсне семинаре које су похађали широм земље. На њима се говорило како о правним тако и техничким аспектима заштите свих типова наслеђа. Рекло би се да је образовање нових кадрова било изузетно важно, а ово не чуди будући да је и посао који им је поверен веома деликатан. Извештај са терена и предлог повереника да се одређени предмет стави под заштиту државе водио је образложењу научне установе, након чега би Републички завод могао да донесе коначно решење о проглашењу споменика културе – културног добра (Павличић Шарић, 2021, стр. 90–92).

Значај повереника сразмеран је недоступности споменика и недостатку стручњака у областима у којима су деловали. Тако је, рецимо, у Новом Саду, за Аутономну покрајину Војводину Завод имао издвојено одељење, које не само да је припремало предлоге за заштиту споменика већ се и самостално старало о свом наслеђу на тој територији. С друге стране, на Косову и Метохији као аутономној покрајини деловање Завода је умногоме зависило од ангажованих повереника и њихових личних способности да прикупе и доставе податке потребне за функционалну заштиту наслеђа (Батавељић, 1950/1951, стр. 207). Мада су вишеструко допринели очувању наслеђа и популаризовали га у локалној средини, њихово деловање није валоризовано у оквиру историје службе заштите. Тако се о бројним повереницима и њиховом раду зна врло мало. На Космету су међу првима деловали Недељко Виријевић, Крста Зивгаревић, Ратомир Божић, Драгутин Нешић, Василије Козарац, Јован Девић, Минуш Диповеци, Шемси Мехмеди, Срећко Лазић, Олга Стојановић и Милован Ђорђевић (Павличић, 2014, стр. 681).

Први повереник на Косову и Метохији био је Недељко Виријевић, професор филозофије и руског језика у Гимназији у Косовској Митровици (Поповић, 1997). Већ почетком 1948. године веома проницљиво пише о археолошком наслеђу Звечана, односно тек откривеним предметима, које покушава и типолошки да класификује. Једно од његових првих реаговања везано је и за очување звечанске средњовековне тврђаве. Он је стрепео од неповољног утицаја рудника Трепча на тврђаву која је у близини. Чини се да та стрепња није била сасвим оправдана, јер је убрзо и основана комисија за испитивање утицаја рудника на стање и могућност проучавања споменика, чији је члан био и Виријевић. Ипак, само реаговање је добро сведочанство о промени једног рударског места и нелагодности коју осећа становништво. Овај повереник је идентификовао и два римска споменика, те ишчитао записе на њима забележене. Ти споменици се и данас налазе испред Градског музеја у јужном делу Косовске Митровице, као део замишљеног архео-парка.

Препознајући важност наслеђа и неговања интересовања за локалну прошлост, Виријевић је укључивао своје ученике у теренски рад и преносио

им знања о наслеђу.¹⁸ Њих је називао својом приватном мрежом сарадника, па, иако је то био јединствени случај у службовању повереника, јасно је да није и изненађујући јер у корену носи већ раније препознату идеју о значају појединаца и заједнице у очувању наслеђа, односно о значају колективног памћења (Павличић, 2015).

Бригу о старинама и посвећеност позиву исказивао је и повереник приштинског округа – Срећко Лазић. Разумевање сакралног и саборног карактера цркве и историјског континуума о којем сведочи, Лазића подстиче да се побуни против идеје да се архива манастира Грачаница пренесе у Приштину или Београд, јер ће, према његовом мишљењу, црква умети боље да је сачува. Он сматра да сваки манастир има свој специфичан начин одбране, због ког и траје вековима. На сличне предлоге наилазимо и код других повереника, а они сведоче о препознавању сакралног наслеђа као целине коју треба интегрално чувати (Павличић Шарић, 2021, стр. 100), односно, уочавамо принципе интегративне заштите.

У целини гледано а према раније обрађеној документацији (Павличић, 2014), пажња повереника била је усмерена ка основним задацима – да се провере сазнања о извесним споменицима, да се опишу споменици из области за коју су задужени и да се да мишљење о њиховој заштити. То је понекад било врло изазовно, као у случају Крсте Зивгаревића, коме у призренској области, већински насељеној Албанцима, није било лако да дође до поузданих података, нарочито о православном наслеђу. Та несарадња била је само одјек транспарентно негативног односа према српском наслеђу, па је тако једна од најзначајнијих средњовековних цркава Богородица Љевишка у Призрену била врло запуштена и оскрнављена бројним нечистоћама које су бацане у цркву. О свему томе Зивгаревић пише Заводу, а значајно је и једно његово реаговање из јула 1949. године, у којем наводи да поменута призренска црква прокишњава на многим местима, те да „вода тече низ црквене зидове, којима прети опасност да се поруше и ако се у најскорије време не приступи њеној оправци од тога истори(ј)ског споменика остаће само зидине. Као најнеопходније и нејнеодложније оправке јесу местимична покривка крова новим црепом и свих пет купола оловом” (Павличић Шарић, 2021, стр. 107–108). Он даље апелује на хитну реакцију Завода, но она ће уследити тек наредне године, 1950, када су и планирани велики радови на обнови цркве.

Зивгаревић се показао као посвећени повереник. Иако није бројна, преписка са њим је врло богата и динамична. Из ње се примећује да Зивгаревић жели да се едукује за послове заштите, конкретно за методе чишћења камена и зидног сликарства, како би могао да прочита натписе и

¹⁸ Успели смо да пронађемо једног од његових ученика и потврдимо ту причу. Видети Павличић, 2015.

боље анализира предмет. Умео је прецизно и аналитички да бележи стање затеченог наслеђа, о којем је требало извести надлежне. За поједине цркве које припадају подримском, суворечком и шарпланинском срезу бележи тачне мере и црта њихове основе. Он јасно препознаје њихову старосну, уметничку и архитектонску вредност, али најпре вредност сведочанства које ће у будућности моћи да подсети на прошлост и претке који су подигли та здања.¹⁹ Према таквом поимању слојевитости наслеђа, могло би се рећи да му је близак појам *модерног сјоменика*, чију је генезу образложио Алојз Ригл, а његов зачетак можда најбоље исказао у ставу да се занимање модерног човека за наслеђе прошлих времена не може никако задовољити његовом старосном вредношћу (Riegl, 2006, стр. 357). Шире гледано, заинтересованост овог повереника и њему сличних за прошлост и наслеђе учинила их је поузданим *баштинницима*, те их у систему заштите можемо данас јасно препознати као *посреднике* у очувању наслеђа и новом ланцу баштиника.

Сами повереници су били образовани, а убрзо након преузимања дужности су и обучени да комуницирају са службом заштите на професионалном нивоу. Попуњавали су евиденционе картоне, попут личних карата споменика, који су даље ишли на обраду у Завод и утицали на настанак и развој Централне картотеке.

Чувари сјоменика културе

Евидентирање свих промена на споменику и старање о њему било је важно. Тако су у потоњем времену најзначајнији споменици на Косову и Метохији добили своје *чуваре*. Заправо, и раније је забележено постојање чувара споменика, и то Муратовог и Барјактаревог тулбета. Ти чувари су називани тулбетарима (Јагодић, 2013, стр. 502–504). Након ослобођења Старе Србије 1912, којој је припадао и простор Косова и Метохије, тулбетари су остали на својим дужностима, па су и ради бољег интегрисања муслиманског живља у заједницу били додатно финансирани. О њиховом деловању се не зна пуно, али су свакако били на дужности и 1950. године, када су четири најзначајније средњовековне цркве – споменици добијале своје чуваре. Идеја је потекла од Завода, који је за ове радне позиције тражио оне људе који могу тумачити историјско-уметничке вредности споменика и према упутствима Завода водити бригу о њима.²⁰ На место чувара културно-историјског споменика

¹⁹ Занимљиво је његово писање о преосталом живопису у Цркви Св. Луке у Великој Хочи: „Фресака нема али судећи по одеждама светитеља који је мање од пола сачуван, фреске напомињу дечанске – 14. век”. Документација (надаље: Д) Републичког завода за заштиту споменика културе (надаље: РЗЗСК), Регистратор (надаље: Р) *Косово, Грачаница, Бојородица (Призрен)*, Писмо Крсте Зивгаревића Заводу, 16. октобра 1948.

²⁰ Сама радна места су отворена при Повереништвима за просвету и културу Градских народних одбора, којима су чувари одговарали за свој рад, док им је

Цркве Богородице Љевишке у Призрену постављен је Панта Николић, док је за чувара Пећке патријаршије именован Марко Вучић, који је и раније неформално био на овој дужности. Одмах потом су именовани и чувари манастира Грачанице и Високих Дечана, те Муратовог тулбета. Реч је о млађим учитељима, који су уместо туристичког водича о споменику користили текст који су добијали припремљен од Завода. Он им је био доступан на српском, албанском и турском језику (Павличић Шарић, 2021, стр. 150–151).

Чувари споменика су имали разноврсна задужења, која су зависила од актуелног стања споменика и радова који се над њим врше. На пример, прве дужности чувара Пећке патријаршије су биле извештавање о изгорелом конаку, надзирање радова на уређењу манастирског дворишта, као и вођење манастирских финансија.²¹ Ипак, основни задатак чувара односио се на тумачење споменика посетиоцима и вођење евиденције о броју остварених посета споменику. То је даље било предмет статистичке обраде, која је говорила у прилог развоју туризма и економије, расту популарности наших споменика и сазнања о њима.

Код поменутих чувара често није било речи о обичном пословном задужењу, већ о осећају части због чувања хришћанског споменика. Тако су, на пример, сачувани записи о негодовању смене једног чувара Пећке патријаршије и личном залагању игумана да он ту остане.

Марко Вучић, високопоштован Пећанац, свој позив је сматрао изузетно часним, а, насупрот томе, прекид своје улоге чувара – за нарушавање његовог угледа у јавности. Он је себе видео као настављача једне континуиране вековне бригае о цркви, којој су допринеле и албанске породице *војвода* у временима османске владавине, но сматра да о православном наслеђу треба да брину православци, природни баштеници. Тадашњи игуман манастира, отац Тадеј, заузео се да Вучић остане при манастиру због љубави према баштини и изречених ставова (Павличић Шарић, 2021, стр. 152–153).

Добар однос чувара и цркве није у свим случајевима забележен. Проблеми су се највише односили на допуштања туристима да улазе у олтарски простор, најсветији део храма. То је забележено најпре у Дечанима, где је као чувар 1953. службовао Бранко Савић,²² и у Грачаници, где је на дужности био Цвеја Сојевић. Иако су постојале примедбе и на њихово тумачење фресака или однос према монаштву, односи са чуварима су напредовали. Они су учествовали у уређењу црквене порте и давали предлоге о туристичким аспектима цркве – споменика. Њихова задужења су се мењала према

Завод давао радне налоге и упутства за одржавање и надзор споменика. Д РЗЗСК, Р *Бојородица Љевишка*, Писмо Завода ГНО Призрена, 14. новембра 1950.

²¹ Д РЗЗСК, Р *Косово 1*, Писмо директора Завода Игуману Пећке патријаршије, 3. августа 1951.

²² Д РЗЗСК, Р 21, Срез Пећ, АКМО, Писмо Управе Царске лавре манастира Дечани Заводу, 31. марта 1953.

актуелним потребама, али може се слободно рећи да се временом њихов посао приближавао послу тумача баштине. Било је очекивано да чувари имају „више образовања у области историје и уметности” да би могли посетиоцима да пружи „довољно објашњења о уметничкој вредности слика, фрески и о самој архитектури”.²³ Како би били оспособљени за водиче, односно тумаче споменика, за њих је организован семинар у периоду од 24. до 31. марта 1952. године. Реализован је на неколико локација, од Пећке патријаршије до Приштине, све под вођством архитекте Слободана Ненадовића. Семинар је обухватао неколико предавања и посета значајним споменицима. Предавања су се односила на неке опште теме о наслеђу и његовој заштити, о баштини Косова и Метохије, али и на оне специфичне теме, попут делова и целине верских објеката, живописа, ризнице, библиотеке итд., као и на специфичности самог позива чувара културно-историјских споменика и њихових односа са интересним странама – Заводом, Црквом, посетиоцима и локалном заједницом. Приликом обилазака споменика све излагане теме су се претварале у практична питања и одговоре, што је посебно значило чуварима за разумевање њихових улога и дужности (Павличић Шарић, 2021, стр. 154–160).

Упркос стручним напорима и доброј замисли о чуварима који би преузели дужност вођења кроз споменик и давали стручна тумачења туристима, а уједно и ауторитативно иступали „код месних и локалних власти у погледу потреба интервенција на споменицима” (Ненадовић, 1982, стр. 95–96), у пракси је учинак битно зависио од самог одабира појединаца, о чему Ненадовић сведочи у поменутој публикацији *Сећања конзерватора*. На све већу туристичку посећеност чувари нису могли да одговоре. Иако су још дуго остали у служби заштите²⁴ и водили бригу о споменицима, ангажована су нова лица – школовани *кустоси споменика*, који су били кадри да туристима и домаћим посетиоцима понуде актуелна научна сазнања о споменицима културе.²⁵

²³ Д РЗЗСК, Р *Косово* 2, Писмо председника Просветног савета Бајрама Малићија СНО Савету за просвету и културу Приштина, 11. августа 1951.

²⁴ Нисмо наишли на поуздане податке о престанку ангажовања чувара. Таквих прекида је било почетком шездесетих година прошлог века, али су били кратког трајања. Према једном запису, у Цркви Богородице Љевишке 1991. године ангажован је чувар Слободан Јефтић, па те предратне године узимамо као горњу границу трајања посланства чувара. Архива (надаље: А) РЗЗСК, Писмо Младена Мирића упућено РЗЗСК, 3. јуна 1992.

²⁵ Према једном извештају Покрајинског завода за заштиту споменика културе из 1964. године, кустоса и чувара споменика културе било је на овим местима: „[...] у Богородици Љевишкој стални кустос, Пећкој патријаршији стални кустос, Дечанима само у летњим месецима, Грачаници до септембра месеца, Муратовом тулбету и споменику Косовским јунацима стални дневни чувари. Од наведених кустоса и чувара стручна лица – историчари уметности су у Богородици Љевишкој, Патријаршији и

Кусѝоси сѝоменика кулѝуре²⁶

Реч је о *кусѝосима* који су као дипломирани историчари уметности долазили из Београда или других крајева земље како би стручно тумачили споменик посетиоцима. Улогу кустоса Цркве Богородице Љевишке, односно културно-историјских споменика Призрена, преузео је 1957. године историчар уметности Срето Бошњак, који потом и објављује први свеобухватни туристички водич, *Призрен – ѝрад музеј* (Вошњак и Марјановић, 1958?), који и данас може бити добра смерница за упознавање Призрена. Задужења кустоса су била везана за упознавање туриста са целокупним градским наслеђем, но централни споменик око ког су се окупљали била је Црква Богородице Љевишке. Ту је било и седиште чувара, као и дом за становање кустоса – кућа у порти цркве. Бошњак је о стању споменика водио евиденцију и писао предлоге градским властима за решавање незавидних стања различитих споменика, попут гробнице цара Душана у комплексу манастира Светих Архангела. Предлози су углавном остајали нереализовани, чекајући „боље време”.²⁷

Бошњака је на месту кустоса заменила након само годину и по дана Надежда Давидовић. Иако је и њена функција била најпре везана за Богородицу Љевишку, вероватно је званично била задужена за *Призрен – ѝрад музеј*, у оквиру кога су „приступачни за посетиоце појединачни споменици: Богородица Љевишка, Синан-пашина џамија и црква светог Спаса”, како се и наводи у једном музејском информативном прегледу, где је она и означена као директор тог *ѝрада-музеја* (Музеји Југославије, 1962). О њеном службовању не знамо много, али као историчар уметности писала је о најстаријој фресци у Цркви Богородице Љевишке и дала прва тумачења (Давидовић, 1961). Касније се удала за Јанка Радовановића, историчара уметности, који је неке од својих првих стручних радова посветио управо сликарству призренске цркве (Радовановић, 1963; 1971; 1979). Надежда је остала у Призрену као кустос споменика до 1961. године, након чега ју је заменила историчарка уметности Роксанда Стефановић (Тимотијевић). Она је и најдуже била ангажована на овој позицији (1961–1993), а пошто се убрзо удала за професора Богословије, будућег ректора Милутина Тимотијевића, породично су се уселили у кућу у порти Богородице Љевишке, чиме су споне са овом значајном црквом и спомеником наше културе ојачале. При

Грачици, док су на Муратовом тулбету и споменику Косовским јунацима нестручна лица – дневни чувари и кључари”. Д РЗЗСК, Р *Косово 1*, Извештај о пословима заштите Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина из 1964. године.

²⁶ Иако знамо да их је било и при другим споменицима културе, због оскудних извора идентификовали смо тек кустосе споменика Цркве Богородице Љевишке.

²⁷ Службовање Срете Бошњака као првог кустоса Богородице Љевишке сасвим је непознато из извора и литературе, па га реконструишемо тек његовим сећањем: Интервју са Сретом Бошњаком, Београд, 13. јануара 2016.

цркви је остала до 1967. године, када је основан Градски завод. Тада се њена задужења мењају и шире ка свим призренским споменицима, најпре ка средњовековном наслеђу, мада се зна да је истраживала и исламске споменике (Тимотијевић, 1989–1990). У Цркви Богородице Љевишке више није дочекивала туристе већ само високе делегације и госте града.

Током поменутог периода рада Роксанде Тимотијевић туристички аспекти употребе споменика су били развијенији. У то време Књига ути-сака била је постављена унутар цркве, а за стручно вођење туриста кроз Милутинову задужбину користио се писани водич првог кустоса, Срете Бошњака. Најављене групе посетилаца дочекивала је Роксанда и тумачила им вредности и карактер средњовековне уметности. Према сведочењу њеног супруга, проте Милутина Тимотијевића, остале госте храма, вернике и локално становништво, дочекивали би чувари споменика.²⁸ То су били Панта Николић, а потом Слободан Јефтић и Веља Патенковић. Њих двојица су касније (јесен 1991) били истовремено ангажовани. Радили су у две смене, па је црква била увек отворена за посетиоце, што раније није био случај.²⁹ За своје заслуге у развоју, унапређењу и промоцији туризма Роксанда је 1990. добила награду *Туристички цвет*, коју је додељивала Туристичка организација Југославије, а 1993. је за допринос очувању и популаризацији наслеђа добила *Награду Друштва конзерватора Србије* (Павличић Шарић, 2021, стр. 165). Своја запажања о корпусу призренског наслеђа дала је у књизи *Старине Призрена*, која је објављена постхумно (Тимотијевић, 2015).

Током службовања последњег кустоса Богородице Љевишке и при-зренских споменика може се рећи да је био успостављен добар однос између службе заштите и локалног становништва, а да је наслеђе добило извесне друштвене функције. У тој мултикултуралној средини наслеђе је мирило различите идентитете, односно локално је успевало да надвлада национално. Тимотијевићи се због службе селе у зграду Богословије 1990. године, а још три године Роксанда остаје на дужности кустоса.³⁰

Истински баштиник је неминовни повереник Завода

У годинама које следе а које су обележене друштвеном кризом и немирима препознаје се деловање човека који је својим животом сведочио баштину. У кућу у којој су живели пређашњи кустоси Богородице Љевишке усељава се Младен Мирић, историчар уметности и академски сликар, са својом

²⁸ Интервју са Милутином Тимотијевићем, Ниш, 7. априла 2015.

²⁹ А РЗСК, Писмо Младена Мирића упућено РЗСК, 3. јуна 1992.

³⁰ Интервју са Милутином Тимотијевићем, Ниш, 7. априла 2015.

породицом.³¹ Ревносно је препознавао баштинске проблеме и реаговао на угроженост урбаног наслеђа града Призрена. Био је и колекционар традиционалне ношње, новца и старих фотографија, те сећања људи на то наслеђе. Прикупљен етнографски материјал и цртеже које је начинио током истраживања изложио је први пут 1984. године на самосталној изложби у Етнографском музеју у Београду (Мирић, 1984), којем је касније и поклониио део своје колекције.

Његова писма упозорења на последице немарног рада и људских фактора као ризика по споменике сачувана су у архивама Министарства културе и Републичког завода за заштиту споменика културе, док су безмало сви његови ликовни радови уништени у ратном вихору 1999. године, када се и Мирићу губи сваки траг. Остао је тек каталог једне изложбе и илустровани календар, који сведочи о намери и жељи овог појединца да својим цртежима учествује у обележавању јубилеја седам векова постојања Цркве Богородице Љевишке 2007. године.³² Поред две објављене монографске студије о тој цркви, мислио је да би његови цртежи који документују изглед целине и детаља призренске цркве, како архитектуре тако и живописа, били идеална допуна холистичке презентације вредности средњовековног храма.³³

На пословима цртања и сликања цркве радио је самоиницијативно и волонтерски. Његов рад није подржавао Градски завод, са којим је чак био у сукобу, будући да је извештавао централне републичке институције о њиховом не увек професионалном односу према споменицима. Овако он пише поводом изградње једне куће непосредно поред средњовековне цркве:

„[...] *реконструкцијом* су оквалификовали и радове ту поред северног зида Љевишке, а заправо срушена је стара кућа и 9. 5. о. г. почета нова са подрумом, велика и ко зна са колико спрата некога хоће из села Послишта у Опољу, а што је најчудније, они из Завода 'Срби' уопште се не појавише да виде има ли у земљи нешто од наших старина. Заправо након што сам их актом од 11. 5. о. г. опоменуо – прекорео, задужили су чувара Вељу Патенковића да звирка у ту рупу.”³⁴

Мирић је имао још много смелих запажања и предлога, али у средини у којој је стварност испуњена друштвено-политичким превирањима која раде моћ верских разлика и потенцијалних последичних сукоба наместо стручног истраживања прошлости и чувања мултикултурног суживота, пожељна је била тиха неутралност. Она је значила помиреност са ранијим

³¹ Кућа је тада била у власништву цркве, па су је Мирићи узели у најам за становање.

³² А РЗЗСК, Писмо Младена Мирића упућено РЗЗСК, 21. јула 1992.

³³ А РЗЗСК, Писмо Младена Мирића упућено РЗЗСК, 21. јула 1992.

³⁴ А РЗЗСК, Писмо Младена Мирића упућено РЗЗСК, 21. јула 1992.

идејним оквирима сазнања, презентације и употребе споменика и подорење према новим.

Иако није званично био део службе заштите, Мирић се наметнуо као истински баштиник и неминовни сарадник Завода.³⁵ Можда би њихова сарадња касније била озваничена, али наступило је време дисконтинуитета – рат и послератне године.

Да постоји потреба да се у пракси заштите успостави континуитет са реченим формама посредника баштине, потврђује ангажовање чувара-кустоса при манастиру Грачаница и Цркви Богородице Љевишке у протеклим годинама. Њихово деловање и значај биће сагледив тек у времену које долази.

Закључак

Приказана сазнања о делатности именованих људи различитих професија, опредељења и енергије приказују прошлост службе заштите у другој половини XX века, вођену напредним идејама о вредности и значају локалних посленика службе заштите. Именовани повереници, чувари и кустоси културно-историјских споменика својим су радом умногоме сачували наслеђе од даљег пропадања, утицали на његову заштиту, популаризацију и презентацију међу туристима и локалним становништвом, које је раније наслеђе доживљавало тек као традицију или старину. Њиховим радом се отелотворује смисао друштвеног аспекта интегралне заштите, која није декларативно већ интуитивно примењивана у сагледаном периоду. Такође, потврђује се замисао службе заштите исказана на једном Саветовању о раду службе заштите 1960. године: „није само ствар стручњака да се ангажује око откривања вредности једног споменика, него и аматера, као и новинара, публициста, јер сваки заинтересован човек нашег друштва, под одређеним условима може да учини оно што је опште корисно за заштиту споменика културе” (Karahasan, 1961, стр. 177–178). Који би то услови били, можда најбоље закључује професор београдске школе музеологије Драган Булатовић, када каже да „само појединац који је и сопственик потребе за неговањем памћења може бити целовита личност за перспективно професионално стасавање у пословима стандардне бригае о баштинском телу једне културе” (Булатовић, 2018, стр. 119).

Културни прегоаоци којима смо посветили овај рад мотивишу нас да верујемо у лични ангажман и вредност сведочења у ма ком медију, била то писана или визуелна белешка, писмо, званични допис итд. Једино сведочанство има могућност да се једном преобрази у документ. Онда када буде ишчитано и протумачено – постаје вредно за историју. О поменутиим *посредницима*

³⁵ Више о његовом животу и делу видети код: Павличић Шарић, 2021, стр. 185–194.

баштине није било савремених записа у стручној литератури, стога су важне архиве записа, у овом случају лоше систематизоване, али до којих смо ипак успели, нажалост само делом, да дођемо. Оне потврђују важност појединаца, баштиника, посебно на простору који је окарактерисан сталним друштвеним превирањима, а на којем је у савременом тренутку отежано деловање домаће службе заштите. Повратком на приказане обрасце деловања службе заштите с почетка њеног оснивања оживеле би не само улоге заинтересованих појединаца већ и подстакла активнија друштвена улога у очувању и нези наслеђа, која води ка интегралној заштити у ширем смислу.

Извори

- Амстердамска декларација (*The Declaration of Amsterdam*, Council of Europe, 1975). <https://www.icomos.org/en/and/169-the-declaration-of-amsterdam>
- Европска повеља о архитектонском наслеђу (*European Charter of the Architectural Heritage*, Council of Europe, 1975). <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage>
- Италијанска повеља обнове (*Carta italiana del restauro*, Consiglio superiore per le antichità e belle arti, 1932). https://www.unirc.it/documentazione/materiale_didattico/597_2010_253_8833.pdf
- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (Унеско, Париз, 1972). <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/5139/.php>
- Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005). [https://kultura.gov.rs/extfile/sr/5159/7.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasle%C4%91a%20za%20dru%C5%A1tvo%20\(Faro,%202005\).pdf](https://kultura.gov.rs/extfile/sr/5159/7.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasle%C4%91a%20za%20dru%C5%A1tvo%20(Faro,%202005).pdf)
- Документација Републичког завода за заштиту споменика културе:
 Регистратор Богородица Љевишка.
 Регистратор 21, Срез Пећ, АКМО.
 Регистратор Косово, Грачаница, Богородица (Призрен).
 Регистратор Косово (са унутрашњим обележјима: Богородица Љевишка и Грачаница, Пећка Патријаршија, Дечани, Бањска...) = Регистратор Косово 1.
 Регистратор Косово (са унутрашњим обележјима: Ђиљане, Витина, Подујево, Липљан, Сува Река, Девич, Газиместан, Вучитрн) = Регистратор Косово 2.
 Архива Републичког завода за заштиту споменика културе.
 Интервју са Милутином Тимотијевићем, Ниш, 7. април 2015.
 Интервју са Сретом Бошњаком, Београд, 13. јануар 2016.

Литература

- Батавељић, О. (1950/1951). Кратак преглед рада Завода за заштиту споменика културе НР Србије. *Зборник заштитне споменика културе*, 1 (1), 202–207.
- Булатовић, Д. (2018). Споменици и њихова савременост. *Културно наслеђе*, 1 (1), 111–120. <https://doi.org/10.7251/KN0118111B>
- Давидовић, Н. (1961). Представа Богородице са Христом Крмитељем. *Спирине Косова и Метохије*, 1, 85–95.
- Јагодић, М. (2013). *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Мирић, М. (1984). *Призрен, слике/делешке. Етнографски музеј – Манакова кућа* (6. 3 – 12. 4. 1984), *каталог изложбе*. Београд: Етнографски музеј.
- Ненадовић, С. М. (1982). Завод за „прочишћавање културе”. У: Р. Станић (ур.), *Сећања конзерватора* (стр. 94–96). Београд: Друштво конзерватора Србије – Републички завод за заштиту споменика културе.
- Павличић, Ј. (2014). Почетак организоване заштите споменика културе на Косову и Метохији: рад повереника Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС. У: З. Јовановић, О. Тошковић, Ј. Петровић и В. Виријевић (прир.), *Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних-изама* (стр. 715–734). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Павличић, Ј. (2015). Рад Недељка Виријевића, повереника Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС. *Косовско-метохијски зборник*, 6, 199–209.
- Павличић, Ј. (2017). Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини. У: М. Марковић и Д. Војводић (ур.), *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији: историја, идентитет, урођеност, заштити* (стр. 485–505). Београд: САНУ.
- Павличић Шарић, Ј. (2021). *Баштина Богородице Љевишке и очување њамћења*. Звечан: Факултет уметности.
- Панић-Суреп, М. (ур.) (1949). *Музејски приручник 1. Основна упућива о организацији и раду завичајних музеја*. Београд: Музеолошки савет Министарства просвете НРС.
- Поповић, Д. (1997). Живот и дело Недељка Виријевића. *Спирине Косова и Метохије*, 10, 153–158.
- Радовановић, Ј. (1963). Прикази Богородице у цркви Богородице Љевишке у Призрену. *Спирине Косова и Метохије*, 2–3, 125–131.
- Радовановић, Ј. (1971). Портрети Немањића у цркви Богородице Љевишке у Призрену. *Спирине Косова и Метохије*, 4–5, 272–299.
- Радовановић, Ј. (1979). Невесте Христове у живопису Богородице Љевишке у Призрену. *Зборник за ликовне уметности*, 15, 115–134.
- Станић, Р. (ур.) (1982). *Сећања конзерватора*. Београд: Друштво конзерватора Србије – Републички завод за заштиту споменика културе.
- Тимотијевић, Р. (1989–1990). Призренске цамије и њихове декорације. *Спирине Косова*, 9, 35–69.
- Тимотијевић, Р. (2015). *Спирине Призрена*. Ниш: М. Тимотијевић.

- Томић, С. (1983). *Споменици културе, њихова својства и вредности*. Београд: Народна библиотека – Републички завод за заштиту споменика културе.
- Тугеџић, А. (2010). Индустрijско урбано наслеђе – спона конзерваторске и планерске праксе. У: С. Шилеговић (прир.), *Пројекта њихова и њихови у заштити културној и природној наслеђа* (стр. 72–76). Бањалука: Републички завод за заштиту културноисторијског и природног наслеђа Републике Српске.
- Bošnjak, S. i Marjanović, B. (1958?). *Prizren – grad muzej*. Београд: Narodni odbor општине Prizren – Savet za kulturu i prosvetu – Novinsko-izdavačko preduzeće „Mozaik”.
- Brguljan, V. (1985). *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara. Uvod i zbirka opštih akata*. Загреб–Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Koordinacioni odbor републичких и покрајинских завода за заштиту споменика културе и завода за заштиту природе SFRJ.
- Chastel, A. (1988). Pojam baštine. *Pogledi*, 3–4 (18), 709–723.
- Dvořák, M. (1916). *Katechismus der Denkmalfpflege*. Вiena.
- Dvořák, M. (1988). Katekizis zaštite spomenika. *Pogledi*, 3–4 (18), 793–821.
- Karahasan, M. (1961). Zаштита spomenika kulture i uloga штампе. *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 12, 174–181.
- Leveau, P. (2010). Le problème épistémologique de la conservation-restauration des biens culturels. *Conservation-Restauration des Biens Culturels*, 28, 3–23.
- Marasović, T. (1983). *Zаштита graditeljskog nasleđa. Povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*. Загреб–Split: Друштво конзерватора Хрватске – Свеучилиште у Splitу.
- Marasović, T. (1985). *Aktivni pristup graditeljskom nasleđu*. Split–Загреб: Свеучилиште у Splitу – Филозофски факултет у Zадру – Друштво конзерватора Хрватске – Архитектонски факултет Свеучилишта у Загребу.
- Maroević, I. (1993). *Uvod u muzeologiju*. Загреб: Завод за информацијске студије Одсјека за информацијске знаности – Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу.
- Mensch, P. van. (1989). Museology as a scientific basis for the museum profession. In: P. van Mensch (Ed.), *Professionalising the Muses* (pp. 85–95). Amsterdam: P. AHA Books.
- Muzeji Jugoslavije*. (1962). Београд: Savez музејских друштва Југославије.
- Nenadović, S. (1980). *Zаштита graditeljskog nasleđa. Poslediplomske studije iz zaštite, revitalizacije i proučavanja graditeljskog nasleđa*, том 1. Београд: Архитектонски факултет у Београду.
- Nešković, J. (1986). *Revitalizacija spomenika kulture. Poslediplomske studije iz zaštite, revitalizacije i proučavanja graditeljskog nasleđa*, том 2. Београд: Архитектонски факултет у Београду.
- Popadić, M. (2021). *Diskretni šum peščanika: baština i njene nauke*. Београд: Centar za muzeologiju i heritologiju Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Riegl, A. (2006). Moderni kult spomenika, njegova bit i postanak. У: М. Шпикић (прир.), *Anatomija povijesnoga spomenika* (стр. 241–314). Загреб: Институт за повјест умјетности.
- Шпикић, М. (прир.) (2006). *Anatomija povijesnoga spomenika*. Загреб: Институт за повјест умјетности.
- Vokić, D. (2007). *Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada*. Загреб–Дубровник: K-R centar.
- Vokić, D. (2009–2010). O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33/34, 23–38.

Jelena Z. PAVLIČIĆ ŠARIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Arts

Department of Scientific Fields

Kosovska Mitrovica (Serbia)

On the Importance of Heritage Intermediaries in Kosovo and Metohija

Summary

The paper presents the specific efforts of individuals who contributed to the preservation and affirmation of the monumental heritage of Kosovo and Metohija and evaluates the effects of their engagement. Interpreting the actions of *trustees of the protection service, guardians and curators of monuments* in Kosovo and Metohija after the Second World War, and immediately after the formation of the service for the protection of cultural monuments, as well as those who followed their work, it was shown what the role of the individual is in the systemic protection of heritage and beyond. The activities of people from different professions who were united by the same commitment—heritage care—are highlighted. The network of *trustees* was established in the period from 1948 to 1951. These were primarily teachers, but also priests and other educated and respectable people. Their task was to identify and record the cultural heritage in their area, to recognize the risks to the survival of some places and to report this to the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments. Personalities such as Krsta Zivgarević, Nedeljko Virijeвић, Srećko Lazić and others excelled at this task. They greatly influenced the formation of the Central Register of Monuments. Around the middle of the last century, records of monuments and visitors were kept by the *guardians of cultural and historical monuments* that were assigned to the most important monuments in Kosovo and Metohija—the church of the Holy Virgin of Ljeviška, the monasteries of Dečani, Peć Patriarchate and Gračanica, as well as Muratovo and Barjaktarevo tulbe. Education was organized for the job of guardians, but their duties approached close to those of heritage interpreters, so soon, in 1957, the *curators* of the mentioned cultural and historical monuments were also hired. They operated until the 90s of the last century, and their mission was continued in some cases by a devoted individual. We recognized one such person who operated in the city of Prizren.

We have recognized the involvement of the community, and especially of dedicated individuals, as part of the *social protection of heritage*, which in recent decades has been encouraged by international conventions and heritage conservation projects. This work recognizes the importance of the individualization of inheritance, especially in the territory where the operation of the domestic protection service is difficult in the modern times.

Keywords: cultural monuments; inheritance; integral protection; Kosovo and Metohija; trustees of the protection service; guardians of monuments; curators of monuments.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторско-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).